

Modernity, donosi autoričin pogled na stanje u hinduističkom društvu od 19. stoljeća do danas s posebnim osvrtom na indijsko zakonodavstvo, jačanje liberalizma i ženski aktivizam u Indiji te sve češće preispitivanje samih hinduistkinja o suodnosu njihova identiteta i njihove religije.

Mandakranta Bose svoju studiju formalno završava pogovorom u kojem podsjeća da je svrha njezine knjige osvijestiti čitatelja da unutar samoga hinduizma postoje izvori koji omogućavaju preispitivanje i revalorizaciju pojmova žene i ženskosti te položaja žene u hinduističkom društvu. I uistinu, autorica je knjigom *Women in the Hindu World* dala vrijedan doprinos u proučavanju žene u hinduističkom društvu i svijetu. Njezina studija na tragu je onoga što Sharada Sugirtharajah zagovara u članku *Hinduism and Feminism: Some Concerns* iz 2001., a to je da u proučavanju statusa hinduistkinje u društvu, uz isključivo androcentrične tekstove, kao što je neizbježni Manuov zakonik, treba čitati i druge tekstove i autora i autorica te, još važnije, okrenuti se drugim izvorima poput vizualnih, usmenih i izvedbenih umjetnosti koji nude drugačiju i raznovrsniju, često i pozitivniju, sliku položaja žena u hinduizmu. Takav pristup ujedno osigurava alternativne interpretacije i kritike te ispravke postojećih, često pristranih pristupa ovoj problematici. Mandakranta Bose učinila je upravo to — iz poglavlja u poglavlje jasno i argumentirano istražuje i objašnjava mjesto žena u hinduizmu i utjecaj hinduizma na uloge žena u društvu te čitatelju pruža drugačiji uvid u različite sfere života žene hinduistkinje. Knjiga *Women in the Hindu World* Mandakrante Bose vrijedna je čitanja i preporučujem je ne samo poznavateljima hinduizma i indijske kulture, i onima koji su za te teme zainteresirani, nego i svima koji se bave feminističkim temama i rodnim

studijima, ili su zainteresirani za pitanja o položaju žena.

Vesna Ratković

Aristotel, *Izbor iz djela*. Priredio i preveo Filip Grgić. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.

Naslovnica ove knjige ima skromnu poruku — pred sobom imamo izbor iz djela jednoga autora, a naveden je i prevoditelj, ipak na naslovnoj stranici, ne negdje na poledini. Unatoč skromnosti poruke moram istaknuti da je riječ o najvrjednijoj knjizi iz antičke filozofije posljednjih nekoliko desetljeća. Aristotela ne prevode profesionalni prevoditelji, nego znalci Aristotelove filozofije koji su se dokazali istraživanjem njegovih spisa i objavljivanjem znanstvenih radova o tom. Budući da je Aristotel više od dvije tisuće godina bio najveći autoritet u filozofiji, svaka njegova rečenica sadržava zgusnute misli koje su imale dugu recepciju u povijesti filozofije. Bez dobrog razumijevanja njegove filozofije, ali i filozofije uopće, nema prevodenja Aristotela. Ako je netko u Hrvatskoj kvalificiran za takav posao, onda je to sigurno Filip Grgić.

Prva je dilema u takvu poslu kako postići izbor koji će dati uravnotežen pregled svih Aristotelovih djela. Od 1.462 stranice Bekkerova izdanja oko tisuću čine Aristotelova autentična djela, ukupno vjerojatno dvadeset i devet. Grgićev izbor pokriva oko 270 Bekkerovih stranica, dakle nešto više od četvrtine svih djela. Ako uzmemo u obzir da je izabrano ono što je uglavnom najvažnije za shvaćanje Aristotelove filozofije, možemo reći da smo ovim izdanjem dobili gotovo dvije trećine svega onoga što je bitno za njegovu filozofiju. Struktura knjige je sljedeća: uvod (str. 9–12); izbor iz Aristotelovih djela (str. 13–592); popis korištenih mjerodavnih

izdanja grčkoga teksta (str. 593–595); hrvatsko–grčki i grčko–hrvatski rječnik (str. 597–607). U kratkom i jezgrovitom uvodu Filip Grgić objasnio je svoj izbor, naveo sve dosadašnje hrvatske prijevode i obrazložio svoju metodu prevođenja, koja se — jednostavno rečeno — svodi na primjereno i razumljivo prenošenje smisla pojedinih rečenica. U popisu korištenih izvornika navedena su najbolja izdanja grčkoga teksta. Nedostaje mi najnovije izdanje djela *O tumačenju*, koje je pripremio Hermann Weidemann (Teubner, 2014.), jer se za razliku od Lorenza Minio–Paluella manje oslanja na Boetijev latinski prijevod. Također bih preferirao najbolje izdanje *Politike* koje je priredio Alois Dreizehnter (De Gruyter, 1970.), a možda i spisa *O nebu* koje je pripremio Paul Moraux (Budé, 1965.), ali to sigurno ni malo ne utječe na prevedeni tekst. Rječnici (hrvatsko–grčki, 345 hrvatskih riječi, i grčko–hrvatski, 264 grčke riječi) su kratki, a zbog višeznačnosti grčkih termina popis hrvatskih riječi je duži.

Već letimičan pogled na Grgićeve popise riječi otkriva trend da se teže prevodivi termini izraze hrvatskim izrazima preuzetim iz latinske tradicije. Tradicionalnih grecizama ima još uvijek, najviše logičko–metodoloških (aksiom, analogija, dijalektički, entimem, eristički, hipoteza, homoniman, ideja, kategorija, kategorički, logički, metoda, paradigma, paralogizam, problema, silogizam, teorija, teoretski), dosta iz politike (aristokracija, demokracija, oligarhija, politika, politički, tiranija), pokoji izvan toga konteksta, primjerice eter, sfera ili organ. Svi su ti termini tijekom povijesti filozofije dobili produbljena značenja, ali još uvijek asociraju na klasičnu grčku filozofiju. Mnogi su, od Franje Markovića do Tomislava Ladana, pokušali kroatizirati te termine, ali ta se zamjena nije nametnula. Pogledajmo osnovne grčke termine prevedene

latinskim posudenicama. Neki ključni pojmovi Aristotelove terminologije prevedeni posezanjem za tradicionalnim srednjovjekovnim latinizmima: afekcija, emocija (πάθος), afekt (πάθημα), biti aficiran (πάσχειν), neaficiranost (ἀπάθεια), akcident (συμβεβηκός), aktivnost, aktualnost (ἐνέργεια), apsolutno (ἀπλῶς), apstrakcija (ἀφαίρεσις), argument (λόγος), definicija (ὄρος, ὀρισμός, λόγος), definirati (ὀρίζειν) demonstracija (ἀποδειξις), demonstrirati (ἀποδεικνύειν), dikcija (λέξις), figura (σχῆμα), forma (εἶδος), indukcija (ἐπαγωγή), intelektualan (διανοητικός), konkluzija (συμπέρασμα), kontinuiran (συνεχής), kvaliteta (ποιότης), kvantiteta (ποσότης), partikularno (ἐν μέρει, κατὰ μέρος), potencijalno (δυνάμει), potencijalnost (δύναμις), precizan (ἀκριβής), preciznost (ἀκρίβεια), predicirati (κατηγορεῖσθαι), premisa (πρότασις), primaran (πρῶτος), princip (ἀρχή), proporcija (ἀναλογία), spontanost (αὐτόματον), supstancija (οὐσία), termin (ὄρος), univerzalno (καθόλου). Na nekim mjestima ti su termini prevedeni hrvatskim riječima, ali prevladavaju latinizmi. Umanjuje li takav pristup brigu za hrvatski jezik? Što bismo dobili da su za svaki grčki termin dosljedno korištene hrvatske riječi? Ojačao bi se ponos na čisti hrvatski jezik i njegove mogućnosti, ali bi se u prijevod unijelo previše nejasnoće i višeznačnosti. Bio bi teško uporabljiv bez izvornoga teksta. Već gotovo sto pedeset godina traje jezični purizam u našoj filozofiji, ali u 21. stoljeću ulazimo s jasnom pobjedom latinističke tradicije. Za to ima više razloga. Romanski jezici — a svojom otvorenošću prema posudenicama iz latinskoga u to se ubraja i engleski — s lakoćom su posezali za srednjovjekovnom terminologijom. Germanski i slavenski jezici prve su svoje prijevode provodili doslovno: primjerice jedna slavenska riječ za jednu grčku, uz vrlo često neprirodno opo-

našanje grčke gramatike. To nalazimo u najstarijim slavenskim prijevodima biblijskih tekstova. Svi germanski jezici, a tako i zapadni i istočni slavenski jezici, razvili su prilično dosljedno filozofsku terminologiju na svojim jezicima. Hrvatski se je u 19. i 20. stoljeću nalazio između njemačkoga i češkoga na jednoj te latinskoga i talijanskoga na drugoj strani u stalnoj napetosti između umjerenoga i radikalnoga jezičnoga purizma. Od početka 21. stoljeća paradigma se promijenila, engleski je preuzeo vodeću ulogu jezika znanosti u svijetu, pa se pod tim utjecajem i hrvatska filozofska terminologija sve više ravna prema latinističkoj tradiciji. Možemo reći da je to sada definitivna norma jer je jezični purizam otpao kao potreba i izraz hrvatske jezične posebnosti u odnosu na druge južnoslavenske jezike.

No ni neki kroatizmi, zamišljeni kao prevedenice grčkih izraza, nisu potpuno izgubili svoju funkciju. Primjerice Filip Grgić Cat. 5, 2a11–13 (οὐσία δὲ ἐστὶν ... ἢ μήτε καθ' ὑποκειμένου τινὸς λέγεται μήτε ἐν ὑποκειμένῳ τινὶ ἐστὶν) prevodi: "Supstancija (οὐσία) ... jest ono što niti se iskazuje o nekom podmetu (ὑποκείμενον) niti jest u nekom podmetu." Boetije prevodi na latinski: *Substantia autem est ... quae neque de subiecto praedicatur neque in subiecto est.* Grgić očito nije htio na tom mjestu uporabiti latinski termin *subiectum*. Razlog je semantičko opterećenje koje termin "subjekt" dobiva poslije Descartesa. Drugi najbolji latinizam za ὑποκείμενον bio bi *supstrat*, nastao dosta kasno, tek u 16. stoljeću. No dobro je to što nije uporabljen jer od samoga početka njegova uporaba nosi konotaciju nominalističkoga shvaćanja supstancije, a takva suznačenja ne treba bez razloga unositi u Aristotelove rečenice. Dakle, ovdje je u prijevodu mudro izabran kroatizam *podmet* jer nije opterećen dodatnim značenjima kao termini *subjekt* i *sup-*

strat. Suvremeni čitatelj *prima facie* teško može reći po čemu se razlikuju izrazi *podmet*, *subjekt* ili *supstrat*, no daljnje informacije daju prednost podmetu. S druge strane, Grgić latinizam *demonstracija* dosljedno koristi za Aristotelov jaki termin za dokaz ἀπόδειξις, a za slabiju varijantu, primjerice τεκμήριον, rabi *dokaz*. Stoljećima smo vjerovali da se znanost bavi istraživanjem uzroka, pa još i danas tako smijemo na jednostavan, popularan način objasniti znanstveni rad. Nakon novovjekovnoga matematiziranja istraživanja prirode sve više izbjegavamo govor o kauzalitetu. Istovremeno smo pretjerali s učitavanjem pojma *uzrok* u Aristotelov tekst. Filip Grgić već je u ranijem radu, prijevodu Aristotelove *Druge analitike*, s opsežnim filozofskim komentarom, pokazao da treba biti oprezan s uzrocima — termin αἰτία najčešće znači objašnjenje, ali αἴτιον se ipak može prevesti izrazom *uzrok*. U prijevodu nalazimo također modernu englesku latinističku terminologiju, primjerice autoritativan (κύριος), deliberacija (βούλευσις, βουλή), deliberirati (βουλεύειν), funkcija (ἔργον) ili karakter (ἦθος).

Neki metafizički termini prevedeni su tradicionalno ili nekim opisom: biće, ono što jest (τὸ ὄν), bit (οὐσία), bitak (τὸ εἶναι), neko ovo (τόδε τι), po sebi (καθ' αὐτό), što je nešto (τί ἐστὶ), što za nešto znači biti (τὸ τί ἦν εἶναι). Nastaje dodatna teškoća kada se takvi termini dekliniraju. U grčkom (i njemačkom) lakše je jer se ispred njih stavi član. U hrvatskom često moramo dati dodatni opis ili relativnu rečenicu. Poznati početak četvrte knjige *Metafizike* (ἔστιν ἐπιστήμη τις ἢ θεωρεῖ τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ τὰ τούτῳ ὑπάρχοντα καθ' αὐτό) glasi u Grgićevu prijevodu: "Postoji neka znanost koja biće proučava utoliko što jest, a proučava i ono što mu pripada po njemu samom." Moerbeke je to za Tomu Akvinskoga preveo na sljedeći način: *Est scientia quaedam*

quae speculatur ens in quantum est et quae huic insunt secundum se. Prijevod “biće utoliko što jest” i *ens in quantum est* Aristotelova izraza τὸ ὄν ἢ ὄν može se također prevesti doslovno kao “biće kao biće” i *ens qua ens*, ali malom, diskretnom parafrazom (“utoliko što jest”, *in quantum est*) jasnije se prenosi dativ relacije (ἤ) ili ablativ (*quā*). U 1069b7–9 je govor o procesu promjene: ἔτι τὸ μὲν ὑπομένει, τὸ δ’ ἐναντίον οὐχ ὑπομένει ἔστιν ἄρα τι τρίτον παρὰ τὰ ἐναντία, ἢ ὕλη. Preveo bih ovako: “Osim toga, u procesu promjene nešto preostaje, ali ne preostaje ono što je kontrarno. Postoji naime nešto treće pored dva dijela kontrarnosti, a to je materija.” Grgić: “Nadalje, dok u promjeni nešto ustrajava, protimba ne ustrajava; prema tome, postoji nešto treće pored protimba, a to je grada.” Moerbeke: *Amplius hoc quidem manet, aliud vero contrarium non manet; est igitur aliquid tertium praeter contraria: materia.* Teško je reći što je razumljivije za suvremenog čitatelja: *protimba* ili *kontrarnost*. Ono što ne zna, morat će potražiti drugdje.

Već sam spomenuo da je važan oprez s nekim ključnim novovjekovnim terminima kao što je *subjekt*. Taj je termin u kantovski nadahutoj tradiciji prošao kopernikanski obrat i od neodređenoga objektivnoga predmeta postao ono što je primarno na strani spoznavatelja. Čak i engleska imenica *subject* nije u filozofskom smislu potpuno imuna na taj utjecaj, iako je odgovarajući glagol (*to subject*) zadržao osnovno srednjovjekovno značenje. Hrvatski izraz *predmet* preuzeo je funkciju onoga što je objektivno suprotstavljeno spoznavatelju — danas je učestaliji od termina *objekt*, ali je izmjenljiv s njim. Podrijetlo izraza *objekt* nalazimo u latinskom prijevodu Aristotela, *De anima* 1.1, 402b14–16: εἰ δὲ τὰ ἔργα πρότερον, πάλιν ἂν τις ἀπορήσειεν εἰ τὰ ἀντικείμενα πρότερον τούτων ζητητέον, οἷον τὸ

αἰσθητὸν τοῦ αἰσθητικοῦ, καὶ τὸ νοητὸν τοῦ νοῦ. Preveo bih: “Ako prvo treba istražiti funkcije dijelova duše, opet će netko izraziti dvojbu treba li prvo istražiti njihove objekte, primjerice prvo ono što se zamjećuje, a potom ono što zamjećuje, i prvo ono što se misli, a potom ono što misli odnosno um.” Grgić: “Ako najprije treba istraživati funkcije, opet bi netko mogao dvojiti treba li prije istraživati njihove predmete, primjerice treba li prije istraživati predmet opažanja ili ono što je sposobno opažati i treba li prije istraživati predmet mišljenja ili um.” Moerbeke: *Si autem opera prius, iterum utique dubitabit aliquis si obiecta horum prius quaerendum, sicut sensibile sensitivo, et intelligibile intellectivo.* Prijevod *obiecta* za τὰ ἀντικείμενα, nastao oko 1270. godine, termin je imao veliku kasniju uporabu. Taj pojam u kasnijoj filozofiji sve do Descartesa ima značenje u različitim skolastičkim strujanjima koje varira između ‘predmeta’, ‘predodčenoga predmeta’ i ‘predodžbe’. Poslije njega sve više postaje ono što je objektivni predmet, što je i značio u svojem početku. Ne znam je li Grgić zbog toga posegnuo za neutralnim izrazom *predmet*, no ja sam htio istaknuti podrijetlo pojma objekta. Ipak, ne sviđa mi se Grgićeva terminologija percepcije: *opažati*, *opažanje*, *opažljivo*. U tom je također uporna riječka *analitička škola*. Preferiram terminologiju koju dosljedno rabe hrvatski anatomi i psiholozi: *zamijetiti*, *zamjedba*, *zamjećivanje*, *zamjetljivo*. No, te sitne nesuglasice s Grgićevim prijevodom pretvaraju se u akademsku raspravu s prevoditeljem — a cjelokupno izdanje je tako vrijedno da samo mogu naglasiti kako smo dobili prijevod Aristotela koji će desetljećima biti osnovna orijentacija za čitanje Aristotela na hrvatskom.

Josip Talanga